

ANDRZEJ LEGENDZIEWICZ¹
ORCID 0000-0002-9228-296X

ANDRZEJ PESZKO²
ORCID 0000-0002-8813-9896

PRZEMIANY ARCHITEKTURY KOŚCIOŁA PARAFIALNEGO W KOŻŁU OD SCHYŁKU XIII DO KOŃCA XVI WIEKU

**Architectural transformations of the parish church at Koźle from the late 13th
to the end of the 16th century**

Abstract

This article presents the results of research on the parish church of St. Sigismund and St. Hedwig of Silesia at Koźle. The introduction presents an analysis of scarce written and iconographic sources and discusses the existing literature. On the basis of architectural research, a comparative analysis and information from 1293, the oldest parts were separated, including the two-bay chancel whose construction was set in the second half of the 13th century. The date of the transfer of the temple's patronage to the Order of the Knights Hospitaller of St John in Jerusalem remains unknown; it may have taken place in the first half of the 14th century. This dating is confirmed by a reference to the chapel of the Blessed Virgin Mary of 1323. The first mention of a commandery does not come until 1392. It is likely that the chapel may have been built on the south side of the choir in the first half of the 14th century, with the chancel being enlarged slightly later. The pseudo-hall three-nave body with a tower was probably erected in the second half of the 15th century. The sgraffito decoration of the facade, the rebuilding of the Blessed Virgin Mary Chapel and the tower roof were funded by Jan von Oppersdorff around 1570.

Keywords: Architecture, Silesia, church, Middle Ages, Hospitallers, Koźle

¹ Andrzej Legendziewicz – dr hab. inż. arch. profesor uczelni, Wydział Architektury Politechniki Wrocławskiej, najważniejsze zainteresowania badawcze: historia architektury – głównie średniowieczne budowle monumentalne oraz siedziby zakonów rycerskich na Śląsku, a także problematyka konserwacji i rewaloryzacji obiektów zabytkowych. Email: andrzej.legendziewicz@pwr.edu.pl

² Andrzej Peszko – dr nauk hum. w zakresie historii, Muzeum Piastów Śląskich w Brzegu, najważniejsze zainteresowania badawcze: historia Kościoła na Śląsku, zakony w średniowieczu i epoce nowożytnej, sekularyzacja 1810 r., historia architektury, historia sztuki śląskiej, email: andrzej.peszko@gmail.com

Abstrakt

Artykuł prezentuje wyniki badań kościoła parafialnego pw. św. Zygmunta i św. Jadwigi Śląskiej w Koźlu. We wstępie przedstawiono analizę skromnych źródeł pisanych oraz ikonograficznych, a także omówiono dotychczasową literaturę. Bazując na badaniach architektonicznych, analizie porównawczej oraz informacji z 1293 r., wydzielono najstarsze partie, obejmujące dwuprzęsłowe prezbiterium, którego budowę osadzono w drugiej połowie XIII wieku. Data przekazania patronatu nad świątynią Zakonowi Rycerskiego Szpitala św. Jana w Jerozolimie pozostaje nieznana, mogła mieć miejsce w I połowie XIV wieku. Taką datację potwierdza wzmianka o kaplicy NMP w 1323 r. Pierwsza wzmianka o komturze pochodzi dopiero z 1392 r. Prawdopodobnie kaplica mogła powstać po południowej stronie chóru w I połowie XIV wieku, a nieco później powiększono prezbiterium. Pseudohalowy trójnawowy korpus z wieżą wzniesiono przypuszczalnie w II połowie XV wieku. Dekorację sgraffitową elewacji, przebudowę kaplicy NMP oraz dach wieży około 1570 r. ufundował Jan von Oppersdorff.

Słowa kluczowe: architektura, Śląsk, kościół, średniowiecze, joannici, Koźle

Kościół parafialny pw. św. Zygmunta i św. Jadwigi Śląskiej położony jest w północnej części obszaru objętego lokacją miasta, w pobliżu zamku książęcego. Bryła świątyni stanowi charakterystyczny akcent w panoramie Starego Miasta w Koźlu. Fasada, z jedną wieżą, zwrócona jest frontem ku głównej ulicy łączącej Rynek z dawną bramą Głogówecką.

Celem niniejszego tekstu jest omówienie zakresu przekształceń architektonicznych kościoła. Ponadto podjęto próbę weryfikacji datowania jego przemian w oparciu o wzmianki źródłowe, analizę formy, detalu oraz materiału budowlanego.

Opis kościoła

Orientowana bryła świątyni składa się z trójprzęsłowego, zamkniętego wielobocznym prezbiterium, oraz trójnawowego, czteroprzęsłowego pseudohalowego korpusu. Wieża, o planie zbliżonym do kwadratu, zlokalizowana jest na zachodnim zamknięciu nawy południowej. Do chóru po stronie południowej przylega dwuprzęsłowa z wielobocznym zamknięciem kaplica Najświętszej Marii Panny, a od północy – zakrystia.

Eksponowane w cegle elewacje prezbiterium, korpusu i zakrystii zwieńczono gzymsem kamiennym, a w zasięgu przeszła wielobocznego – ceramicznym. Ściany partii wielobocznej opięto przyporami z trzema uskokami, pomiędzy którymi ukształtowano wysokie ostrołuczne okna. Elewacje korpusu od północy, południa i zachodu, oraz kaplicy NMP otrzymały dwuuskokowe prostopadłe przypory. Między nimi wprowadzono wąskie ostrołuczne otwory okienne. Fasadę zaakcentowano trójkątnym szczytem z okulesem na osi. Dolną partię wieży ujęto skarpami o trzech uskokach. Od zachodu, między nimi, umieszczono śrubową klatkę schodową. Powyżej niej, oraz od południa, zakomponowano niewielkie okna w trzech poziomach. Najwyższą kondygnację wieży zdobią ostrołuczne prześwity flankowane przez parę ostrołucznych wnęk. Wejścia do kościoła zlokalizowano na osi fasady zachodniej oraz w drugim od wschodu przeszle elewacji bocznych korpusu.

Wnętrze prezbiterium oświetlone jest oknami ostrołuczny: od wschodu trzema, a od południa i północy – po jednym. Nakrywa go czteroprzęsłowe sklepienie krzyżowo-żebrowe. Korpus, oddzielony od chóru ostrołuczną arkadą tęczową, otrzymał czasie dekorowane analogicznie w układzie czteroprzęsłowym, poza przeszłem pod wieżą – gdzie wprowadzono sklepienie krzyżowe, bezżebrowe. Kaplicę NMP zdobi dwuprzęsłowe sklepienie krzyżowo-żebrowe, a zakrystię – strop.

Bryły części wschodniej obejmującej prezbiterium, kaplicę NMP i zakrystię nakrywają dachy wielospadowe. Nad korpusem założono ustrój w układzie dwuspadowym ograniczonym ścianą nad arkadą tęczową oraz szczytem zachodnim. Wieżę wieńczy dach dwuspadowy z dwoma ścianami szczytowymi z artykulacją zakomponowaną w czterech poziomach rozdzielonych gzymsami. Tworzą ją wnęki o wykroju półkolistym lub odcinkowym opartym na głowicach i pilastrach oraz jednej prostokątnej z krzyżem łańciskim.

Analiza źródeł, ikonografii i literatury

Pierwsza wzmianka o kościele parafialnym w Koźlu pochodzi z aktu wystawionego w dniu 22 stycznia 1293 r., w którym biskup wrocławski Jan III Romka przekazał proboszczowi w Koźlu przysługujące mu dekanaty Nesselwitz, Cyssowa i Lenschütz (Pokrzywnica, Cisowa i Łańca)³. W dokumencie z 1295 r. ponownie występuje proboszcz kozielski Andrzej – gdzie wymieniony jest jako świadek sprzedaży wsi Jaborowitz (Jaborowice)⁴. Parafia, jako siedziba archiprezbiteratu, potwierdzona została w wykazie dziesięcin zredagowanym przez legata papieskiego Galharda de Carceribus z 1335 r.⁵

Podobnie jak w odniesieniu do każdej komendy joannickiej na Śląsku podlegającej wielkiemu przeoratorowi (preceptoratorowi) czeskiemu, także w przypadku Koźła zachowane źródła pisane przechowywane są w Narodowym Archiwum w Pradze⁶. Dotyczą one głównie działalność placówki i związanego z nią kościoła – niestety zasób ten zachował się w niewielkim stopniu⁷. Nieznana pozostaje data założenia komendy. Zapewne była jedną z młodszych na Śląsku, prawdopodobnie mogła powstać w początkach XIV wieku – w 1323 r. wzmiankowana jest kaplica NMP⁸. Podczas kapituły generalnej prowincji czeskiej, która została zwołana w Ivanovicach w 1392 r. – po raz pierwszy poświadczona została obecność komtura kozielskiego – Pawła⁹. Dla dziejów przekształceń kościoła najważniejszy jest zachowany

³ R. Stelmach, *Katalog śląskich dokumentów joannickich przechowywanych w Narodowym Archiwum w Pradze*, Wrocław 2012, reg. 69. por. *Schlesisches Urkundenbuch 1291-1300*, t. 6 (dalej: SUB), red. W. Irgang, H. Appelt, J.J. Menzel, Köln-Weimar-Wien 1998, reg. 87.

⁴ A. Weltzel, *Geschichte der Stadt, Herrschaft und ehemaligen Festung Kosel: nach Urkunden und amtlichen Actenstücke*, Kosel 1888, s. 445.

⁵ *Monumenta Poloniae Vaticana, Acta Camerae Apostolicae*, t. 1: 1207-1344, Academiae Litterarum Cracoviensis, Kraków 1913, s. 367

⁶ Zespół akt pojoannickich podzielony jest na dwie części: Řad Maltézský-Listiny (dokumenty z XIII do XVI wieku) oraz Řad Maltézský-Spisy (odpisy dokumentów oraz akty z końca XIV do XIX wieku).

⁷ R. Stelmach, op. cit.

⁸ M. Starnawska oraz J. Rajman przypuszczają, że joannicy mogli otrzymać patronat nad świątynią parafialną wkrótce po 1293 roku por. M. Starnawska, *Między Jerozolimą a Łukowem. Zakony krzyżowe na ziemiach polskich w średniowieczu*, Warszawa 1999, s. 46; J. Rajman, *Dzieje Koźla na tle okolicznych osad w okresie średniowiecza*, w: *Kędzierzyn-Koźle. Monografia miasta*, red. E. Nycz, Opole 2001, s. 29. Natomiast R. Heś przesuwają jej założenie na II połowę XIV wieku. por. R. Heś, *Joannicy na Śląsku w średniowieczu*, Kraków 2007, s. 82.

⁹ Statni Ustredni Archiv v Praze, Rad Maltezsky-Spisy, sygn. 142, kn. 8, k 1-3.

w zbiorach praskich dokument z 1 stycznia 1414 r., w którym książę oleśnicki Konrad IV potwierdza, że komtur joannitów darował kaplicę Panny Marii w Koźlu, podlegającą kościołowi parafialnemu, oraz ofiarował 8 grzywien ołtarzowi św. Zofii i Jedenastu Tysięcy Dziewic¹⁰. Parafia, jako siedziba archiprezbiteratu, wzmiankowana jest w rejestrze świętopietrza z 1447 r., z adnotacją z 1418 r. o proboszczu Mikołaju (*Nicolaus plebanus parochia lis ecclesie Coslensis*)¹¹. Pozostałe dokumenty dotyczą działalności komendy i sprawowania opieki duszpasterskiej, m.in. akt fundacji mszy ku czci Najświętszej Marii Panny z 1434 r.¹² czy zapis z 1459 r. o ufundowaniu 30 mszy i paleniu wiecznego światła, przez Zofię – wdowę po Heinze Pazarze¹³. Późniejsze dokumenty zdeponowane w archiwum w Pradze dotyczą spraw własności komendy, a jeden z nich – z 1652 r., w kontekście ufundowania 4 mszy za zmarłych mistrzów i członków zakonu, wymienia plebana kościoła św. Zygmunta, nie wspominając jego imienia¹⁴.

Podstawową pozycją do dziejów Koźla i kościoła św. Zygmunta jest wydana w roku 1888 praca Augustina Weltzela opisująca dzieje miasta i twierdzy¹⁵. Autor we wstępie odnotował, że fragmenty dotyczące historii kościoła zostały omówione na podstawie odpisów dokumentów „archiwum kawalerów maltańskich” przechowywanego w Pradze¹⁶. Zasób dokumentów informujących o pracach budowlanych w kościele jest niewielki. A. Weltzel odnotował, że w trzecią niedzielę po Wielkiej Nocy w roku 1323 poświęcono kaplicę pod wezwaniem Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny. Powołuje się również na zapis z 1570 r. dotyczący odnowienia kaplicy, jeszcze wówczas określanej mianem *vetus sacellum*¹⁷. Późniejsi badacze

Ryc. 1. Koźle, kościół parafialny pw. św. Zygmunta i św. Jadwigi Śląskiej, widok od zachodu (fot. A. Legendziewicz)

¹⁰ R. Stelmach, op. cit., reg. 497.

¹¹ H. Markgraf, *Die Rechnung über Peterspfennig im Archidiaconat Oppeln 1447*, Breslau 1892, s. 25.

¹² R. Stelmach, op. cit., reg. 603.

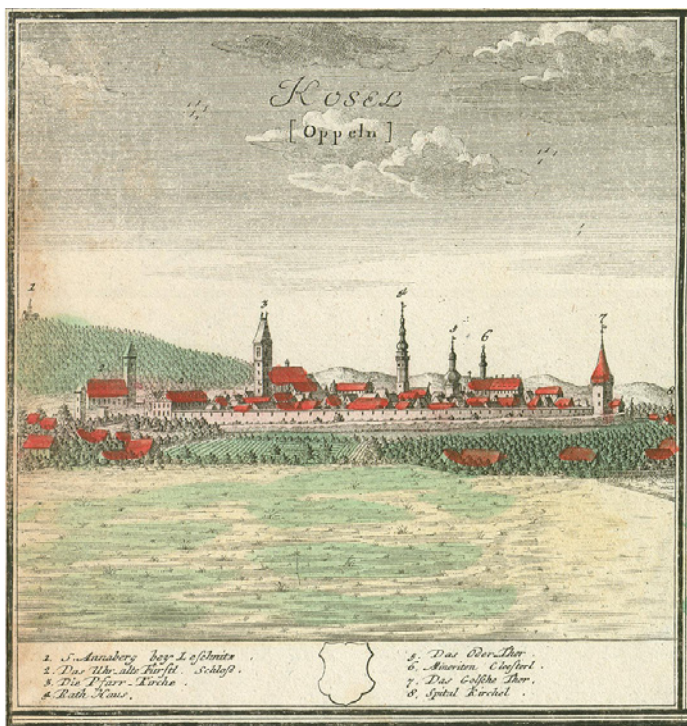
¹³ Ibidem, reg 714.

¹⁴ Ibidem, reg 1217

¹⁵ A. Weltzel, op.cit.

¹⁶ Ibidem, s. XI. Z archiwum praskiego miał otrzymać 40 regestrów dzięki uprzejmości Subpriora i archiwisty Wyższego Zakonu Maltańskiego w Pradze na Małej Stranie, Ferdinanda Wartera.

¹⁷ Autor nie sprecyzował jednak, w jaki sposób dotarł do powyższych informacji. por. ibidem, s. 415, 453, 614.

Ryc. 2. Koźle, panorama miasta od południa z około 1738 r. wg Fryderyka B. Wernera (kościół oznaczony cyfrą 3) (F.B. Wernher, *Scenographiaurbium Silesiae*, Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego, sygn 2468-IV.B Tab. X - domena publiczna)

dziejów miasta i kościoła odwoływali się do wzmianek źródłowych oraz ustaleń opublikowanych przez A. Weltzela¹⁸.

Świątynię i jej historię opisał pokrótce Hans Lutsch¹⁹. Na wstępie przywołał dokument z 1295 r., w którym występuje proboszcz Andrzej. Zakwestionował datowanie kaplicy NMP na 1323 r., uznając ją za późnośredniowieczną – powstałą około 1480 r., gdy założono Bractwo Wniebowzięcia Maryi (*Mariae Heimsuchung*). Jego zdaniem w 1489 r. zasklepiony został chór przez Jana Bielika von Kornitz – co miała potwierdzać znaleziona w 1858 r., już czasach Lutscha niezachowana, inskrypcja z herbem von Kornitz oraz krzyżem joannitów. Odnotował też, że w kluczu portalu zachodniego umieszczono krzyż maltański, znak patronów, rok 1511 oraz znak kamieniarski. Sklepienie nawy głównej a także wieżę uznał za inwestycję Jana von Oppersdorffa zrealizowaną w 1570 r.

¹⁸ Por. G. Schoenaich, *Stadt und Festung Cosel, ihre Plangestaltung und ihr Aufbau*, „Der Oberschlesier”, Oppeln 1933; *Kędzierzyn-Koźle. Monografia miasta*, red. E. Nycz, Opole 2001; J. Gröger, *Kirchen, Klöster und Kapellen in der Stadt und ehemaligen Festung Cosel: eine historische Studie*, Görlitz 2004.

¹⁹ H. Lutsch, *Die Verzeichniss der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, t. 4: *Der Kunstdenkmäler Regierung.-Bezirks Oppeln*, Breslau 1894, s. 284-286.

Ustalenia H. Lustcha powtórzyli Tadeusz Chrzanowski i Marian Kornecki²⁰. Przy omawianiu historii kościoła przytoczyli wzmiankę z 1295 r. Budowę obecnej świątyni wiązali ze wzniesieniem przed 1414 r. najpierw kaplicy NMP, a następnie prezbiterium. Realizację korpusu osadzili w XV wieku. Natomiast założenie sklepień chóru w 1489 r. uznali za fundację starosty Jana Bielnika z Kornicy. Ponadto stwierdzili, że w okresie reformacji świątynia uległa zniszczeniu, które naprawiono dzięki staraniom Jana von Oppersdorffa po 1570 r. Ich zdaniem podczas prac w latach 1897-1899 usunięto z elewacji wieży i kościoła dekorację sgraffitową oraz zniszczono renesansowy wystrój fasady zachodniej. Powyższe tezy powtórzył Jerzy Pilch²¹.

Istotnym źródłem informacji o architekturze kościoła są jego przedstawienia ikonograficzne. Najstarszy wiarygodny widok świątyni ukazany został na panoramie miasta od południa, wykonanej przez Fryderyka B. Wernera około 1738 r.²² Widoczna na niej fara miejska złożona jest z wieży nakrytej dachem dwuspadowym, korpusu, prezbiterium oraz kaplicy NMP. Zbliżony obraz dokumentują dwie inne panoramy tegoż autora wykonane około 1750 r.²³ oraz widok perspektywiczny miasta i fortyfikacji z około 1749 r. autorstwa Samuela Mikoviniego²⁴. Fragmenty dekoracji sgraffitowej wieży utrwalone zostały na rysunku wieży opublikowanym przez H. Lutscha²⁵. Natomiast stan budowli z przełomu XIX i XX wieku dokumentują pocztówki dostępne na stronach serwisów internetowych²⁶.

Wyniki badań architektonicznych

Budowę murowanego prezbiterium kościoła parafialnego rozpoczęto prawdopodobnie pod koniec XIII wieku, co zdaje się potwierdzać dokument z 1293 r. informujący o jego poświęceniu²⁷. Zarejestrowane reliktury ścian obwodowych na strychu wskazują, że pierwotnie chór założono na planie zbliżonym do prostokąta o wymiarach około 15,5 × 10,3 metra. W jego południowo-wschodnim narożniku stwierdzono skarpgę ustawioną przekątniowo. Jej lokalizacja oraz styk uchwycony w ścianie południowej, w osi drugiego filara – licząc od arkady tęczowej – wskazują że wschodnie zamknięcie wnętrza mogło mieć formę ściany prostej²⁸.

²⁰ *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce – Województwo Opolskie, powiat: kozielski*, t. 7, z. 5, red. T. Chrzanowski, M. Kornecki, Warszawa 1965, s. 22-24.

²¹ J. Pilch, *Leksykon zabytków architektury Górnego Śląska*, Warszawa 2006, s. 86.

²² F.B. Wernher, *Scenographiaurbium Silesiae*, Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego, sygn 2468-IV.B, Tabl. X.

²³ F.B. Wernher, *Silesia in Compendiose Topographia das ist Praesentatio und Beschreibung des Herzogthums Schlesiens [...] Pars I*, Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego, sygn 15414 IV F 113 b wol. 1, Tabl. 160, 162.

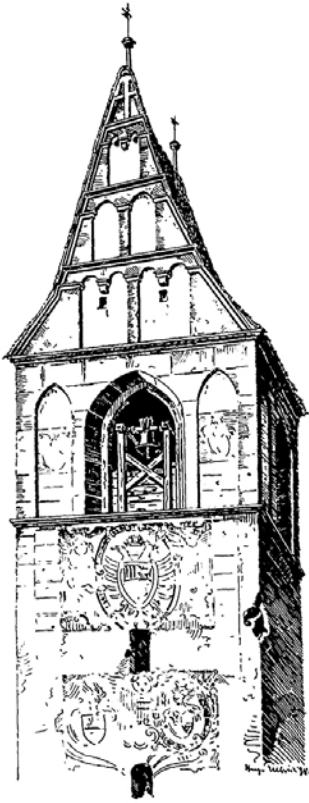
²⁴ *Kriegsarchiv Wiedeń*, sygn. IIIIe0164.

²⁵ H. Lutsch, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, t. 2, Breslau 1886, tabl. 187/2.

²⁶ *Kościół św. Zygmunta i św. Jadwigi Śląskiej. Katholische Pfarrkirche. Kirche St. Sigismund u. St. Hedwig*, https://polska-org.pl/529990,Kedzierzyn_Kozle,Kosciol_sw_Zygmunta_i_sw_Jadwigi_Slaskiej.html (dostęp 15.12.2021); *Kościół św. Zygmunta i św. Jadwigi Śląskiej*, https://fotopolska.eu/Kedzierzyn-Kozle/b17300,Kosciol_sw_Zygmunta_i_sw_Jadwigi_Slaskiej.html (dostęp 15.12.2021).

²⁷ SUB, nr 87.

²⁸ Analogiczny układ miały zrealizowane w IV ćwierci XIII wieku prezbiteria kościołów w: Grodkowie, por. A. Legendziewicz, *Wczesnogotycki kościół parafialny w Grodkowie i jego przekształcenia w okresie późnego średniowiecza*, „Czasopismo Techniczne. A, Architektura = Technical Transactions. A, Architecture”, 108/2011, z. 7-A, s. 405-422; w: Głogówku; idem, *Gotycka architektura kościoła kolegiackiego w Głogówku i jej przekształcenia do schyłku XVIII wieku*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation”, 66/2021, s. 51-53; czy franciszkańskiego w Opolu, por. *Architektura gotycka w Polsce*, t. 2, red. T. Mroczko, M. Arsyński, Warszawa 1995, s. 177.

Ryc. 3. Koźle, kościół parafialny pw. św. Zygmunta i św. Jadwigi Śląskiej, wieża od południa z około 1891 wg H. Lutscha (H. Lutsch, *Bliderwerk Schlesischer Kunstdenkmaler*, Breslau 1903, tabl. 187/2 – ze zbiorów własnych A. Legendziewicza)

krystia umieszczona po jego północnej stronie. Na taką lokalizację wskazuje późniejsze położenie kaplicy NMP oraz portal ceramiczny w ścianie północnej znany z fotografii z lat 60. XX wieku.

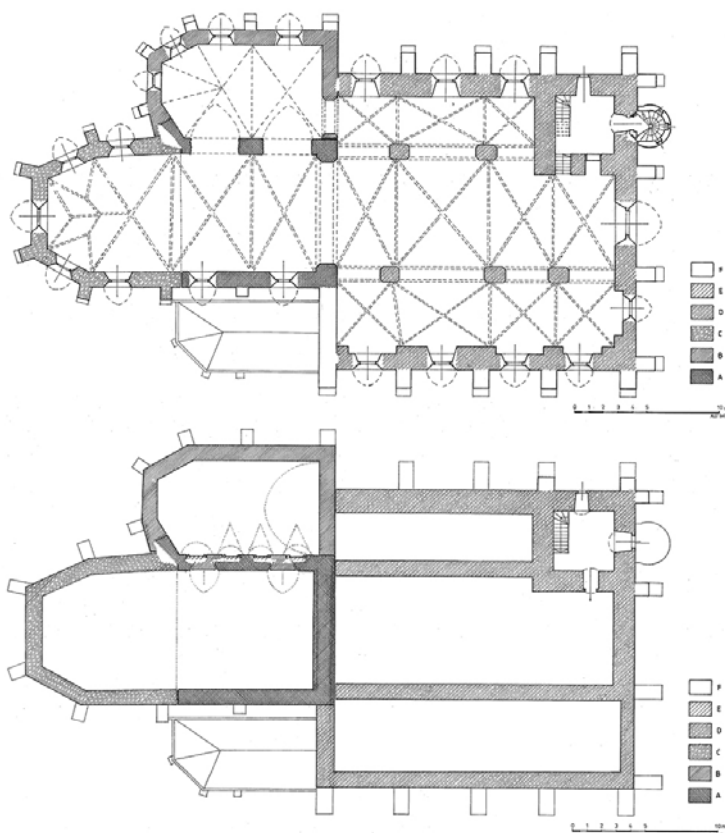
Pierwszym etapem rozbudowy kościoła było wzniesienie zapewne w I połowie XIV wieku kaplicy pw. Najświętszej Marii Panny²⁹. Założono ją po południowej stronie chóru, na rzucie zbliżonym do prostokąta o wymiarach 13,3 × 7,6 metra z wschodnim zamknięciem ukształtowanym wielobocznie – pięciu boków ośmioboku. Zapewne z uwagi na lokalizację

Chór miał układ dwuprzęsłowy i prawdopodobnie był nakryty stropem. Jego wysokość sięgała około 11,5 metra nad obecny poziom terenu. W górnych partiach ścian bocznych przyległych do wschodniego zamknięcia stwierdzono wnęki o wymiarach 120 × 100 cm o wykroju odcinkowym, z łękami grubości 1/2 cegły. Podobną wnękę uchwycono także na zachodnim skraju ściany północnej. Od południa prezbiterium oświetlały dwa rozglifione okna o lekko zaokrąglonym łuku grubości 1/2 cegły, z których górne fragmenty zachowane są powyżej strzałek sklepień. Zapewne w ścianie wschodniej znajdowało się trzecie – o nieznanym obecnie formie. Fakturę wewnętrznego lica ścian tworzył wątek mieszany, z przewagą jednowozówkowego (tzw. polskiego lub gotyckiego), ze starannie opracowaną spoiną, poziomą – płaską dołem podciętą i pionową – płaską. Ściany pokryto pobielonymi cienkowarstwowymi zacieranymi tynkami, których niewielkie partie widoczne są wokół krawędzi gzymsów.

Pierwotny wystrój elewacji złożony był z wątku ceglanego oraz kamiennego gzymsu z okapnikiem, którego relikty zarejestrowano na strychu, nad sklepieniem kaplicy NMP. Od zachodu bryłę prezbiterium zamykał zapewne trójkątny szczyt, którego dolna partia widoczna jest od strony nawy południowej korpusu. U jego podstawy umieszczony był zapewne pas blend o wymiarach 120 × 100 cm, nakrytych łękami odcinkowymi grubości 1/2 cegły. Na strychu zachowane są dwie skrajne wnęki – widoczne w pachach sklepiennych nawy głównej.

Przypuszczalnie wraz z chórem powstała zakrystia

²⁹ Budowa kaplicy NMP mogła zaistnieć po przekazaniu patronatu nad kościołem parafialnym zakonowi joannitów, co miało miejsce przed 1392 rokiem. Z tego czasu pochodzi wzmianka o komturze kozielskim Pawle, który brał udział w kapitule generalnej prowincji czeskiej w Iwanovicach. Statni Ustredni Archiv v Praze, Rad Maltežsky-Spisy, sygn. 142, kn. 8, k 1-3.

Ryc. 4a. Koźle, kościół parafialny pw. św. Zygmunta i św. Jadwigi Śląskiej, rzut na poziomie okien z chronologicznym rozwarstwieniem murów (oznaczenia murów: A – faza I koniec XIII wieku); B – faza IIa (II poł. XIV wieku); C – faza IIb (II poł. XIV wieku); D – faza III (II połowa XV wieku); E – faza IV (II połowa XVI wieku); F – faza V (1897-99) oraz mury nierozpoznane; linie rekonstrukcyjne – wykropkowano) (rys. A. Legendziewicz)

Ryc. 4b. Koźle, kościół parafialny pw. św. Zygmunta i św. Jadwigi Śląskiej, rzut na poziomie strychu z chronologicznym rozwarstwieniem murów (oznaczenia murów: A – faza I koniec XIII wieku); B – faza IIa (I poł. XIV wieku); C – faza IIb (I poł. XIV wieku); D – faza III (II połowa XV wieku); E – faza IV (II połowa XVI wieku); F – faza V (1897-99) oraz mury nierozpoznane; linie rekonstrukcyjne – wykropkowano) (rys. A. Legendziewicz)

w północno-wschodnim narożniku przekątnej przypory prezbiterium w ścianie tej nie wprowadzono okna.

Układ kaplicy Mariackiej, podobnie jak prezbiterium, był dwuprzęsłowy. Z uwagi na opinające mury obwodowe przypory prawdopodobna wydaje się teza, że wewnątrz nakryto sklepieniem. Niestety jego układ pozostaje nieznan. Światło do kaplicy wpadało zapewne przez cztery okna rozmieszczone między skarpami od wschodu i południa. Ściany obwodowe miały zapewne około 9 metrów wysokości. Zachodnie zamknięcie bryły stanowił trójkątny

szczyt, którego północna partia wtopiona jest w ścianę arkady tęczowej w partii nad nawą północną. Jego kompozycja złożona z pasów blend i fryzów obecnie zachowana jest fragmentarycznie. Najniższą kondygnację tworzyły prawdopodobnie prostokątne blendy o wymiarach 105×55 cm z których znane są trzy skrajne. Nad nimi umieszczono płycinę o wysokości 55 cm i długości ponad 130 cm. Od północy kompozycję zamykała blenda prostokątna, rozdzielona śłemeniem o wymiarach 180×55 cm. Kolejną kondygnację rozpoczynała płytina wysokości 55 cm i długości co najmniej 130 cm. Poła blend pokryto cienkowarstwowym tynkiem wapienno-piaskowym o zagładzanej fakturze. Jego powierzchnię pomalowano na kolor naturalnego wapna.

Fakturę elewacji kaplicy tworzył regularny wątek jednowozówkowy, z cegły o zróżnicowanym kolorze wypału od jasno-czerwonego do czarnego. W licu spoinę pionową i poziomą opracowano starannie – jako płaską z rysą.

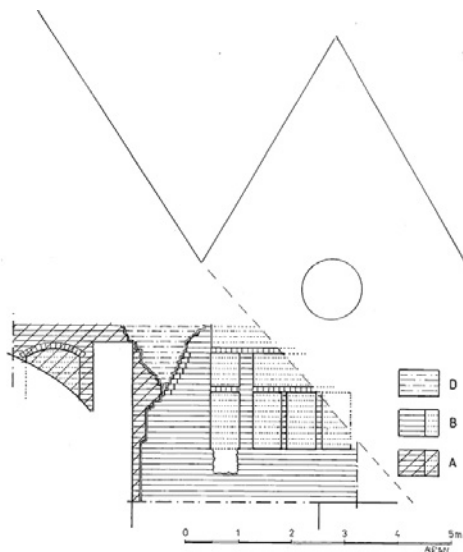
Przypuszczalnie wkrótce po wzniesieniu kaplicy NMP, być może w około połowy XIV wieku, przedłużono prezbiterium kościoła o jedno przęsło. Rozebrano dotychczasowe wschodnie zamknięcie, a w jego miejsce wzniesiono nowe o wymiarach $9,5 \times 10,3$ metra. Założono go na rzucie wydłużonego wieloboku – w obrysie na planie pięciu boków ośmioboku. Chór oświetlono pięcioma wysokimi ostrołucznymi oknami, których zarys widoczny jest na elewacjach powyżej obecnych otworów. Ich łąki mające grubość $1/2$ cegły założono na podobnej wysokości jak w ścianie południowej pierwotnego prezbiterium. Wnętrze prawdopodobnie nakryto stropem belkowym, nawiązując poziomem do istniejącego.

Elewacje otrzymały regularną kompozycję. Przesła, których rytm wyznaczyły trójuskokowe przypory, akcentowały ostrołuczne okna. Nad nimi umieszczono dwa fryzy: dolny z cegieł ułożonych rembem, oraz górny – w formie tynkowanej płyciny wysokości około 30 cm. Powyżej wymurowano zapewne gzyms z użyciem kształtek ceramicznych. Jego najniższy element, wykonany z kształtki ze ścięciem, zachowany jest na elewacjach wielobocznego zamknięcia. Ściany prezbiterium opinały trójuskokowe przypory. W ich ścianach czołowych, nad dolnym uskokiem, ukształtowano wnęki. Trzy z nich, w części wielobocznej, otrzymały wykrój ostrołuczny, a jedna, od południa – odcinkowy. Ponadto w elewacji południowej skarpy południowo-wschodniej wymurowano kolejną ostrołuczną wnękę. Pod dwoma oknami, w ścianie północnej i północno-wschodniej, umieszczono wnęki o wykroju odcinkowym o wymiarach około 120×100 cm. Łąki wszystkich blend wymurowano o grubości $1/2$ cegły.

Lico elewacji wschodniego przesła prezbiterium układanej w regularnym wątku jednowozówkowym wykonano z cegły o zróżnicowanym kolorze wypału, od jasnoczerwonego do czarnego z miejscowym wysiękiem szklwienia. Fakturę lica tworzył materiał ceramiczny oraz opracowana starannie spoina – pozioma i pionowa płaska z rysą.

Budowę obecnego korpusu zrealizowano zapewne w II połowie XV wieku w jednej, wieloetapowej inwestycji³⁰. Prace objęły założenie sklepień w prezbiterium, wzniesienie korpusu nawowego ze sklepieniami oraz wieży w narożniku południowo-zachodnim. Prawdopodobnie pierwszym etapem późnogotyckiej przebudowy kościoła było wprowadzenie do chóru sklepień. Założono je w układzie trójprzęsłowym, odpowiadającym zastanemu rozplanowaniu prezbiterium. Sklepienie otrzymało układ koleby o wykroju ostrołuku z poprzecznymi

³⁰ Przypuszczalnie można wiązać tę inwestycję z fundacją w 1489 roku sklepienia chóru przez Jana Bielika von Kornitz; por. A. Weltzel, op.cit., s. 111.

Ryc. 5a. Koźle, kościół parafialny pw. św. Zygmunta i św. Jadwigi Śląskiej, detal szczytu zachodniego kaplicy NMP (oznaczenia murów: A – faza I koniec XIII wieku; B – faza IIa (I poł. XIV wieku); D – faza III (II połowa XV wieku); linie rekonstrukcyjne – wykropkowano) (rys. A. Legendziewicz)

Ryc. 5b. Koźle, kościół parafialny pw. św. Zygmunta i św. Jadwigi Śląskiej, widok od wschodu (fot. A. Legendziewicz)

lunetami. Osadzono je w oporach wykutych, stwierdzonych na strychu. Czasze lunet założono nieco niżej niż łęki okien, co spowodowało konieczność obniżenia wielkości prześwitów. Świadectwem tej zmiany są fragmenty łęków widoczne na elewacjach powyżej okien wielobocznego zamknięcia. We wnętrzu, na sklepieniu, założono zapewne dekorację w układzie krzyżowo-żebrowym bez przewiązania jej z konstrukcją czasz. Zapewne jednocześnie ze sklepieniem w prezbiterium wykonano także sklepienie w kaplicy NMP o nieznanym obecnie układzie. Świadectwem jego wprowadzenia jest niewielki fragment oporu stwierdzony na strychu kaplicy, w narożniku północno-zachodnim.

Ostatnim etapem prac w partii wschodniej kościoła było wzniesienie szczytu w linii arkady tęczowej. Dotychczasowy rozebrano do podstawy obecnego, z zachowaniem fragmentu północnego widocznego od strony strychu nad nawą północną korpusu. Prawdopodobnie ukształtowano go jako trójkątny, okonturowany tzw. kocim biegiem, którego zarys widoczny jest poniżej obecnej konstrukcji dachu.

Kolejnym etapem rozbudowy kościoła było wzniesienie murów korpusu. Założono go na planie zbliżonym do kwadratu o bokach o wymiarach $20,5 \times 20,8$ metra, w układzie pseudo-halowym, trójnawowym, czteroprzęsłowym, z przesuniętymi osiami filarów. W narożniku południowo-zachodnim umieszczono wieżę³¹. Nawę główną o szerokości 7,6 metra założono na osi prezbiterium, a nieco węższa od niej – północna – miała szerokość

³¹ Realizację wieży wraz z korpusem w jednej akcji budowlanej potwierdzają powiązania ich murów oraz jednorodny materiał ceramiczny o formacie: $7,5-8,0 \times 12,0-13,0 \times 6,0-27,0$ cm.

Ryc. 6. Koźle, kościół parafialny pw. św. Zygmunta i św. Jadwigi Śląskiej, wewnątrz ku wschodowi (fot. A. Legendziewicz)

łuczne okna znajdujące się w miejscu obecnych wykonanych w latach 1897-1899. Gabaryt jednego otworu stwierdzono na elewacji zachodniej wieży, w zasięgu wieżyczki śrubowej klatki schodowej. Lokalizacja świątyni w obszarze miasta lokacyjnego wskazuje, że wejścia do niej prowadziły zapewne od zachodu i południa.

Mury obwodowe opięto prostopadłymi skarpami w osiach przęseł. Bryłę nakryto dachem dwuspadowym, nieco niższym niż obecnie. Od zachodu zamykał go zapewne murowany szczyt o nieznanym okonturowaniu, który w związku z lokalizacją wieży po stronie południowej był asymetryczny. Dolna jego partia jest widoczna w partii strychowej, nad nawą północną. Natomiast o układzie samego szczytu świadczy zasięg tynków gotyckich widocznych od strony poddasza na północnej elewacji wieży. Stanowią one świadectwo, że elewacje kościoła po zakończeniu prac pokryto cienkoiwarstwowymi, pobielonymi wyprawami.

Wraz z murami korpusu wzniesiono wieżę. Zarejestrowany w jej wnętrzu zasięg wątku gotyckiego wskazuje, że zrealizowano ją do wysokości gzymsu u podstawy dachu – około 25,2 metra nad obecnym poziomem terenu. Dolną kondygnację włączono w zasięg nawy południowej, na co wskazuje relikw okna doświetlającego ją od zachodu – stwierdzony w zasięgu klatki schodowej. Powyżej sklepienia, w czterech poziomach, założono stropy belkowe oparte na odsadzkach. Każdy z nich doświetlono wąskimi oknami umieszczonymi od zachodu i północy. Na ostatniej kondygnacji zawieszono zapewne dzwony. Każdą z jej elewacji podkreślono poprzez wprowadzenie bogatej artykulacji złożonej z ustawionych na gzymsie wysokich ostrołukowych okien flankowanych przez parę ostrołucznych wnęk.

w świetle 4,4 metra. Natomiast południową dostosowano zapewne gabarytem do osi elewacji zachodniej kaplicy NMP. Wzniesiono ją o szerokości 3,3 metra, wpisując wieżę w jej zachodnie zamknięcie. Zróznicowano także gabaryt przęseł, największe – drugie od wschodu – miało długość 5,9 metra, a długość pozostałych trzech wahała się od 2,9 do 3,3 metra. Przęsło południowo-zachodnie stanowiło przyziemie wieży. Wnętrze zaraz po wzniesieniu murów obwodowych nakryto sklepieniami krzyżowo-żebrowymi. Odkrywka założona przy spływie w nawie północnej wykazała, że profil żebra był dwuwklęskowy, a spływ wyprowadzono wprost ze ściany bez użycia wspornika. Czasze o zaostrowym łuku i podniesionym kluczu w przecięciu żeber wymurowano w oporach ukształtowanych podczas wznoszenia murów. Ściany międzynawowe o ostrołucznych arkadach oparto na prostokątnych filarach o ściętych narożnikach. Światło do wnętrza korpusu wpadało poprzez ostro-

Prześwity otworów o łękach o grubości 1 cegły wypełniły zapewne maswerki o nieznanym obecnie rysunku. Zwieńczenie tworzył prawdopodobnie wysoki ostrosłupowy hełm³².

W 1563 r. Koźle wziął w zastaw Jan von Oppersdorff³³, spadkobierca zmarłego w 1562 r. Ottona von Zedlitz. Przeprowadził on prace budowlane na zamku³⁴ oraz w 1570 r. – w kościele³⁵. Ściany zewnętrzne świątyni i wieży pokryto wówczas sgraffitem, którego forma znana jest częściowo z przekazów ikonograficznych oraz zachowanych relikwów. Elewacje wieży ozdobiono imitacją boniowania. Poniżej gzymsu wydzielającego najwyższą kondygnację umieszczono od południa trzy kartusze herbowe: górny z medalionem z dwugłowym orłem podtrzymywany przez dwa anioły – prawdopodobnie herb Habsburgów, a poniżej dwa mniejsze ujęte motywem akantu: lewy dwupolowy z kurem – przypuszczalnie herb rodu von Opersdorff, prawy – czteropolowy zapewne herb Śląska. W obu ostrołucznych wnękach wprowadzono dwa kolejne kartusze o nieznannej obecnie treści. Elewacje prezbiterium i korpusu zwieńczono prawdopodobnie fryzem z motywem biało-czarnej kostki widocznym obecnie na ścianach wielobocznego zamknięcia chóru.

Zmiany we wnętrzu objęły przekształcenia w kaplicy NMP, gdzie w miejsce sklepienia gotyckiego wprowadzono zapewne kolebę na osi wschód-zachód z czterema odcinkowymi lunetami. Poniżej lunet w ścianie wykuto wnęki o wykroju odcinkowym, których górne partie widoczne są nad obecnym sklepieniem.

Rozebrano zachodni szczyt i wprowadzono nowy o nieznanym obecnie okonturowaniu, przypuszczalnie wyższy niż gotycki, dostosowując do nowego układu więźby dachowej. Jego artykulację tworzyły ostrołukowe wnęki z kapitelami nawiązujące zapewne do rozwiązania zastosowanego na szczytach dachu wieży³⁶. Między blendami, w osi nieco przesuniętej na północ w stosunku do nawy głównej, ukształtowano okulus o średnicy około 120 cm mierzonej w zewnętrznych ościeżach. Zmiany doczekał się także hełm zwieńczenia wieży. W miejsce gotyckiego wzniesiono dwuspadowy, wysoki dach, ograniczony od południa i północy ścianami. Ukształtowano na nich kompozycję złożoną z czterech pasów arkadowania rozdzielonego gzymsami. Najniższy złożony był z dwóch blend nakrytych dwoma łękami półkolistymi opartymi na wsporniku, pilastrze i dwóch głowicach, kolejny – z dwóch odcinkowych wnęk rozdzielonych pilastrzem z łękami opartymi na dwóch głowicach, a trzeci z wnęki zwieńczonej dwoma łękami opartymi na wsporniku i głowicach. Najwyższy dekorowała wnęka dzielona krzyżem łacińskim. Na kalenicy dachu osadzono dwa maszty z gałkami, chorągiewkami i krzyżami.

W kolejnych latach nie prowadzono w kościele żadnych prac. Prawdopodobnie można to wiązać z faktem, że od 1629 r. proboszczowe wybierani byli spośród księży diecezjalnych,

³² Forma helmu gotyckiego wieży jest nieznaną. Jego istnienie potwierdza prawdopodobna wedyta Koźla z 1536 roku; por. *Die Reisebilder Pfalzgraf Ottheinrichs aus den Jahren 1536/37. Von seinem Ritt von Neuburg a.d. Donau über Prag nach Krakau und zurück über Breslau, Berlin, Wittenberg und Leipzig nach Neuburg*. Kommentarband, red. A. Marsch, J.H. Biller, F-D. Jacob, Weißenhorn 2001, tabl. 23; oraz widok miasta przedstawiony na mapie Śląska z 1561 roku autorstwa Martina Helwiga; por. *Mapa Śląska z 1561 roku*, <https://e-dolnyslask.info/wp-content/uploads/2020/11/mapa-slaska-1561-martin-helwig.jpg> (dostęp 15.12.2021).

³³ H. Lutsch, *Die Verzeichniss...*, op. cit., s. 286.

³⁴ A. Legendziewicz, „Dwie Wieże” – Zamek książęcy w Koźlu od II połowy XIII do początków XX wieku, w: *Wielkie murowanie. Zamki w Polsce za Kazimierza Wielkiego*, red. A. Bocheńska, P. Mrozowski, Warszawa 2019, s. 253-271.

³⁵ A. Weltzel, op. cit., s. 415.

³⁶ H. Lutsch, *Die Verzeichniss...*, op. cit., s. 284-286.

mimo że parafia podlegała zwierzchnictwu komendy w Grobnikach. Pierwszym wzmiankowanym był Andreas Simonides³⁷. 30 października 1810 r. król Prus Fryderyk Wilhelm III wydał edykt sekularyzacji dóbr kościelnych i klasztornych na Śląsku³⁸. Patronat Rycerskiego Zakonu Szpitalników Świętego Jana z Jerozolimy, z Rodos i z Malty nad kościołem św. Zygmunta w Koźlu ustał 5 stycznia 1811 r.³⁹

Podsumowanie

Rysujący się z przedstawionych wyników badań obraz wskazuje, że średniowieczny kościół parafialny powstał zapewne u schyłku XIII wieku. Przypuszczalne w I połowie XIV wieku powiększono go o kaplicę NMP, a następnie prezbiterium rozbudowano o wieloboczne zamknięcie. Realizację korpusu wraz z wieżą można osadzić w II połowie XV wieku. Nieznana pozostaje data przekazania joannitom patronatu nad świątynią, które mogło mieć miejsce najwcześniej w I połowie XIV wieku – w podobnym czasie jak w Dzierżoniowie⁴⁰. Objęcie parafii w Koźlu przez szpitalników mogło być świadectwem prężnej działalności zakonu w pobliskich Głubczycach i Grobnikach⁴¹. Należy w tym miejscu zauważyć, że przejście świątyni nie spowodowało wprowadzenia w architekturze kozielskiego kościoła szczególnych form wskazujących na patronat zakonu rycerskiego, poza krzyżem joannickim w portalu głównym, o którym pisał H. Lutsch. Cech takich nie widać także w kościołach parafialnych Głubczyc czy Dzierżoniowa⁴². W przypadku tego drugiego wyróżnikiem jest jedynie detal kamienny obecnej nawy południowej (pierwotnie ciągu trzech kaplic), gdzie występuje charakterystyczny krzyż oraz brodata twarz (Chrystus, głowa św. Jana Chrzciciela?). Wydaje się zatem, że miejskie kościoły parafialne będące pod patronatem joannitów nie wykazywały odrębnych indywidualnych form charakterystycznych dla zakonów rycerskich. Jedynie ich program rzeźbiarski w niewielkim stopniu sygnalizował opiekę sprawowaną przez szpitalników. Stoi to w opozycji do miejskich kościołów zakonów medykańskich⁴³ czy też świątyni wiejskich w komendach joannitów, które wyróżniały się bogatym wystrojem prezbiterium oraz lożami dla komtura⁴⁴. Teza ta wymaga jednak dalszych szczegółowych badań innych

³⁷ A. Weltzel, op. cit., s.456, komenda w Grobnikach oprócz prawa patronatu starała się o utrzymanie kościoła parafialnego w Koźlu, o czym świadczyć może np. przychód z ogrodu w Koźlu w wysokości 50 złotych reńskich na ufundowanie 4 mszy za mistrzów i zmarłych członków zakonu; zob. R. Stelmach, op. cit., reg. 127.

³⁸ P. Gach, *Kasata zakonów na Śląsku pruskim w latach 1810-1811*, „Roczniki Humanistyczne”, 26/1978, z. 2, s. 236.

³⁹ A. Weltzel, op. cit., s. 476.

⁴⁰ *Codex diplomaticus Silesiae, Regesten zur Schlesischen Geschichte 1338-134.*, red. K. Wutke, E. Randt, Breslau 1925, s. 18-19; R. Heś, op. cit., s. 81.

⁴¹ R. Heś, op. cit., s. 67-69, 73-74 in., A. Legendziewicz, *Średniowieczny budynek komturii Rycerskiego Zakonu Szpitalników św. Jana z Jerozolimy (Joannitów) w Grobnikach*, „Kwartalnik Opolski”, 2018, nr 2-3, s. 71-86; idem, *Średniowieczna architektura kościoła parafialnego w Głubczycach od II połowy XIII do początków XVI wieku*, „Saeculum Christianum”, 27/2020, nr 2, s. 46-59.

⁴² Por. A. Legendziewicz, *Gotycka architektura kościoła parafialnego w Dzierżoniowie i jej przekształcenia do połowy XVI wieku*, w: *Dziedzictwo architektoniczne. Rekonstrukcje i badania obiektów zabytkowych*, red. E. Łużyńska, Wrocław 2017, s. 110-124; idem, *Średniowieczna architektura...*, op. cit., s. 46-59.

⁴³ W. Schenkluhn, *Architektur der Bettelorden. Die Baukunst der Dominikaner und Franziskaner in Europa*, Darmstadt 2000.

⁴⁴ A. Legendziewicz, *Średniowieczna komtura Rycerskiego Zakonu Szpitalników św. Jana z Jerozolimy (Joannitów) w Tyńcu nad Słężą*, „Czasopismo Techniczne Politechniki Krakowskiej”, Seria: Monografia nr 425, 2013, s. 187-208.

kościółów na Śląsku, nad którymi Rycerski Zakon Szpitalników Świętego Jana z Jerozolimy, z Rodos i z Malty sprawował patronat.

Podziękowania

Za pomoc okazaną w trakcie badań autorzy pragną złożyć podziękowania na ręce księdza proboszcza Marka Biernata oraz Elżbiety Molak – Opolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

Bibliografia

- Architektura gotycka w Polsce*, t. 2, red. T. Mroczko, M. Arsyński, Warszawa 1995.
- Codex diplomaticus Silesiae, Regesten zur Schlesischen Geschichte 1338-1342*, red. K. Wutke, E. Randt, Breslau 1925.
- Die Reisebilder Pfalzgraf Ottheinrichs aus den Jahren 1536/37. Von seinem Ritt von Neuburg a.d. Donau über Prag nach Krakau und zurücküber Breslau, Berlin, Wittenberg und Leipzig nach Neuburg*. Kommentarband, red. A. Marsch, J.H. Biller, F-D. Jacob, Weißenhorn 2001.
- Gach P., *Kasata zakonów na Śląsku pruskim w latach 1810-1811*, „Roczniki Humanistyczne”, 26/1978, z. 2, s. 233-248.
- Gröger J., *Kirchen, Klöster und Kapellen in der Stadt und ehemaligen Festung Cosel: eine historische Studie*, Görlitz 2004.
- Heś R., *Joannici na Śląsku w średniowieczu*, Kraków 2007.
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce – Województwo Opolskie, powiat kozielski*, t. 7, z. 5, red. T. Chrzastowski, M. Kornecki, Warszawa 1965.
- Kędzierzyn-Koźle. Monografia miasta*, red. E. Nycz, Instytut Śląski w Opolu, Opole 2001.
- Kościół św. Zygmunta i św. Jadwigi Śląskiej. Katholische Pfarrkirche. Kirche St. Sigismund u. St. Hedwig*, https://polska-org.pl/529990,Kedzierzyn_Kozle,Kosciol_sw_Zygmunta_i_sw_Jadwigi_Slaskiej.html (dostęp 15.12.2021).
- Kościół św. Zygmunta i św. Jadwigi Śląskiej*, https://fotopolska.eu/Kedzierzyn-Kozle/b17300,Kosciol_sw_Zygmunta_i_sw_Jadwigi_Slaskiej.html (dostęp 15.12.2021).
- Kriegsarchiv Wiedeń.
- Legendziewicz A., *Wczesnogotycki kościół parafialny w Grodkowie i jego przekształcenia w okresie późnego średniowiecza*, „Czasopismo Techniczne. A, Architektura = Technical Transactions. A, Architecture”, 108/2011, z. 7-A, s. 405-422.
- Legendziewicz A., *Średniowieczna komtura Rycerskiego Zakonu Szpitalników św. Jana z Jerozolimy (Joannitów) w Tyńcu nad Ślęzą*, „Czasopismo Techniczne Politechniki Krakowskiej”, Seria: Monografia nr 425, s. 187-208.
- Legendziewicz A., *Gotycka architektura kościoła parafialnego w Dzierżonowie i jej przekształcenia do połowy XVI wieku*, w: *Dziedzictwo architektoniczne. Rekonstrukcje i badania obiektów zabytkowych*, red. E. Łużyniecka, Wrocław 2017, s. 110-124.
- Legendziewicz A., *Średniowieczny budynek komturii Rycerskiego Zakonu Szpitalników św. Jana z Jerozolimy (Joannitów) w Grobnikach*, „Kwartalnik Opolski”, 2018, nr 2-3, s. 71-86.
- Legendziewicz, A. „Dwie Wieże” – Zamek książęcy w Koźlu od II połowy XIII do początków XX wieku, w: *Wielkie murowanie. Zamki w Polsce za Kazimierza Wielkiego*, red. A. Bocheńska, P. Mrozowski, Warszawa 2019, s. 253-271.
- Legendziewicz A., *Średniowieczna architektura kościoła parafialnego w Głubczycach od II połowy XIII do początków XVI wieku*, „Saeculum Christianum”, 27/2020, nr 2, s. 46-59.

- Legendziewicz A., *Gotycka architektura kościoła kolegiackiego w Głogówku i jej przekształcenia do schyłku XVIII wieku*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation”, 66/2021, s. 48-64.
- Lutsch H., *Verzeichniss der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, t. 2, Breslau 1886.
- Lutsch H., *Die Verzeichniss der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien. Der Kunstdenkmäler Regierung.-Bezirks Oppeln*, t. 4, Breslau 1894.
- Mapa Śląska z 1561 roku*, <https://e-dolnyslask.info/wp-content/uploads/2020/11/mapa-slaska-1561-martin-helwig.jpg> (dostęp 15.12.2021).
- Markgraf H., *Die Rechnung über Peterspfennig im Archidiaconat Oppeln 1447*, Breslau 1892.
- Monumenta Poloniae Vaticana, Acta Camerae Apostolicae*, t. 1: 1207-1344, Academiae Litterarum Cracoviensis, Kraków 1913.
- Pilch J., *Leksykon zabytków architektury Górnego Śląska*, Warszawa 2006.
- Rajman J., *Dzieje Koźła na tle okolicznych osad w okresie średniowiecza*, w: *Kędzierzyn-Koźle. Monografia miasta*, red. E. Nycz, Opole 2001, s. 21-39.
- Schenkluhn W., *Architektur der Bettelorden. Die Baukunst der Dominikaner und Franziskaner in Europa*, Darmstadt 2000.
- Schlesisches Urkundenbuch*, t. 6, red. W. Irgang, H. Appelt, J.J. Menzel, Köln-Weimar-Wien 1998.
- Schoenaich, G., *Stadt und Festung Cosel ihre Plangestaltung und ihr Aufbau*, „Der Oberschlesier“ Oppeln 1933.
- Statni Ustredni Archiv v Praze, Rad Maltezensky-Spisy.
- Stelmach R., *Katalog śląskich dokumentów joannickich przechowywanych w Narodowym Archiwum w Pradze*, Wrocław 2012.
- Starnawska M., *Między Jerozolimą a Łukowem. Zakony krzyżowe na ziemiach polskich w średniowieczu*, Warszawa 1999.
- Weltzel A., *Geschichte der Stadt, Herrschaft und ehemaligen Festung Kosel: nach Urkunden und amtlichen Aktenstücke*, Kosel 1888.
- Wernher F.B., *Scenographia urbium Silesiae*, Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego, sygn 2468-IV.B.
- Wernher F.B., *Silesia in Compendio seu Topographia das ist Praesentatio und Beschreibung des Herzogthums Schlesiens [...] Pars I*, Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego, sygn 15414 IV F 113 b wol. 1.